

Jaarboek De Zeventiende Eeuw 2020

Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief

Hilversum
Verloren
2020

Informatie

<https://zeventiendeeeuw.wordpress.com/jaarboek/>

Redactie

Prof. dr. M. de Baar (Religiegeschiedenis, UL), dr. K. Brosens (Kunstgeschiedenis, KU Leuven), dr. A. van de Haar (Oudere Franse Letterkunde, UL), dr. mr. C. Lenarduzzi (Geschiedenis, UL), dr. D. van der Linden (Geschiedenis, RUG), dr. S. Reinders (Neerlandistiek, UU en RU), dr. J. Roelens (Geschiedenis, Universiteit Gent), en dr. G. Verhoeven (Geschiedenis, UAntwerpen)

Themadossier: Carolina Lenarduzzi en Gerrit Verhoeven

Redactieadres

Bijdragen en correspondentie sturen naar: dr. mr. C. Lenarduzzi, Koninginneduinweg 2, 2061 AM, Bloemendaal. Email: c.m.lenarduzzi@hum.leidenuniv.nl

Abonnement

Het abonnement is inbegrepen in het lidmaatschap van de Werkgroep Zeventiende Eeuw, dat voor 2019 is vastgesteld op € 45,- (instellingen € 50,-). Studenten (voltijds studierend aan een universiteit of hogeschool) komen in aanmerking voor reductie en dat voor ten hoogste drie jaren. Zij betalen € 12,- (onder overlegging kopie collegekaart). Alle tarieven zijn buiten de Benelux te verhogen met € 8,- (verzendkosten). Aanmeldingen, adreswijzigingen en opzeggingen bij Uitgeverij Verloren.

Losse nummers en nabestellingen

Losse nummers kosten € 30,-, voor leden buiten de Benelux te verhogen met € 8,- (verzendkosten), en zijn verkrijgbaar bij de uitgever. Oude jaargangen kunnen, voor zover voorradig, worden nabesteld, eveneens bij Uitgeverij Verloren. Voor losse nummers en nabestellingen geldt altijd de volle prijs.

Advertenties

Garne zenden aan de uitgever. Tarieven: 1/1 pagina € 190,-, 1/2 pagina € 120,-.

Afbeelding op het omslag

Jan Havicksz. Steen, Het toilet, 1655-1670, Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. SK-A-4052

ISBN 9789087048785

ISSN 0921-142X

E-ISSN 2212-7402

© 2020

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Typografie: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

7 Van de redactie

● Themadossier: Deugd en ondeugd. Morele scherpslijperij in de zeventiende-eeuwse Nederlanden

- 9 **Deugd verheugt.** Moreel management in de vroegmoderne Nederlanden
Johan Koppenol
- 13 **'Entre piété et frivolité'.** Wereldlijke inspiratiebronnen voor geestelijke liedboeken ten tijde van de katholieke reformatie
Tine de Koninck
- 27 **Troost in tijden van wraak.** Providentieel denken in de wraaktragedies van Jan Vos
Tom Laureys
- 41 **Stumbling along the Virtuous Path with Rubens's *Drunken Hercules***
Kendra Grimmett
- 67 **Flowerpower in de Contrareformatie.** Bloemen en planten in de katholieke verbeelding van deugdzaamheid
Evelyne Verheggen
- 87 **'Ad quid Igitur nati sumus? [...] Ad bene vivendum.'** De problematiek van deugd en ondeugd in de Poolse en Nederlandse emblematiek uit de zeventiende eeuw
Joanna Skubisz

■ Artikelen

- 105 **Over de ruggen van de broeder(tje)s.** De klucht *De beruoete bruers* (1559) als humorschaandaal
Niels Mulder
- 119 **'Wat dat sy ons bedien'.** Walvisstrandingen in pamflet en prent rond 1600
Marieke van Egeraat en Hanneke van Asperen

◆ Nieuw onderzoek

- 139 Subversieve literatuur in de Zuidelijke Nederlanden, 1585-1621.** Vroegmoderne handschriften en een 'andere blik' op de Opstand
Bram Caers
- 143 De uitvinding van de vluchteling**
Geert H. Janssen
- 147 Chronicling novelty.** Nieuws! Lokale kronieken, 1500-1850
Theo Dekker en Alie Lassche

◆ Museum

- 151 De Bourgondische erfenis vandaag.** Over de herinrichting van museum Hof van Busleyden
Samuel Mareel en Bart Stroobants

Van de redactie

Voor u ligt alweer het vierde *Jaarboek De Zeventiende Eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*. Zoals u intussen van ons gewend bent, opent het *Jaarboek* met een themadossier met artikelen die het product zijn van het jaarlijkse congres van de Werkgroep Zeventiende Eeuw. Het congres van 2019 was gewijd aan 'Deugd en ondeugd. Morele scherp-slijperij in de zeventiende-eeuwse Nederlanden'. Zoals Johan Koppenol in zijn inleidende artikel schrijft, is dit thema misschien wel het meest veelomvattende uit de dertigjarige congresgeschiedenis van de Werkgroep. De breedheid ervan heeft zich in ieder geval geleend voor bijdragen van zeer uiteenlopende aard, die toch allemaal tot morele scherp-slijperij te herleiden zijn. Behalve dat morele kwesties vanuit verschillende perspectieven en disciplines worden benaderd, kennen de artikelen van het themadossier ook een grote verscheidenheid aan media: van toneel, emblemata en gedichten tot aan schilderijen, gravures en devotionele borduurwerken. Het resultaat is een boeiend en gevarieerd inkijkje in wat Johan Koppenol het 'morele management' van de vroegmoderne Nederlanden noemt.

Verder bevat dit *Jaarboek* een artikel van de hand van Niels Mulder over de vraag of de sociaalkritische humor in de klucht *De beruoete bruers* (1559) van de Brusselse rederijkerskamer De Corenbloem de grenzen van het toenmalige humorregime overschreed. Aan de hand van een pamflet en een gravure analyseren Marieke van Egeraat en Hanneke van Asperen vervolgens hoe en waarom walvisstrandingen op verschillende manieren werden geïnterpreteerd.

De rubriek 'Nieuw onderzoek' bevat deze keer maar liefst drie bijdragen over belangwekkende nieuwe onderzoeksprojecten: over subversieve literatuur en de beeldvorming over de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden; over het moment waarop en de context waarin vluchtelingen als een maatschappelijke categorie in Europa zijn ontstaan; en over de manier waarop nieuwe kennis en ideeën terecht kwamen bij het brede publiek. Daarvoor worden voor het eerst zo'n 300 kronieken serieel onderzocht. Bart Stroobants en Samuel Moreel sluiten het *Jaarboek* af met een bijdrage over de metamorfose van Museum Hof van Busleyden in Mechelen tot een Bourgondisch stadspaleis.

De redactie neemt met dit *Jaarboek* afscheid van Mirjam de Baar. Mirjam heeft zich als redacteur jarenlang ingezet voor zowel het tijdschrift *De Zeventiende Eeuw* als het *Jaarboek*. Wij zijn haar daar veel dank voor verschuldigd. En tot slot nodigen wij u graag weer uit om artikelen en andere bijdragen – bijvoorbeeld over opvallende archiefvondsten of objecten – aan ons voor te leggen. Op de website van de Werkgroep vindt u onder het tabblad ‘Jaarboek’ alle informatie die u daarvoor nodig heeft: <https://zeventiende eeuw.wordpress.com/>.

Deugd verheugt

Moreel management in de vroegmoderne Nederlanden

JOHAN KOPPENOL

Was de congrescommissie 2019 vervuld van deugden als durf en inzicht, of werd zij juist geplaagd door de ondeugd van ijdele overmoed? Op het moment dat besloten werd het jaarcongres te wijden aan ‘Deugd en ondeugd: morele scherpslijperij in de zeventiende-eeuwse Nederlanden’ kon het misschien nog beide kanten op – maar inmiddels weten we dat, zo er al van overmoed sprake was, dat goed heeft uitgepakt want het Jaarcongres in Antwerpen op 30 augustus was mooi en rijk, niet in de laatste plaats door de fraaie tentoonstelling – met tentoonstellingscatalogus – die voor de gelegenheid was samengesteld.

Het thema ‘deugd en ondeugd’ is misschien wel een van de meest veelomvattende uit de geschiedenis van ruim dertig jaar congres. Nagenoeg elk onderwerp, elk aspect van de cultuur is te vertalen naar morele kwesties en overwegingen, het thema is veel breder dan de geheven vinger alleen. De inrichting van de samenleving, inclusief het politieke bedrijf, het menselijk verkeer in handel, vriendschap en familiebetrekking, zo goed als het volledige religieuze en culturele leven en de persoonlijke levenssfeer worden bepaald door ideeën van wat goed en kwaad, wenselijk en onwenselijk is – met alle strijd die daarbij kan ontstaan. Dat besef groeit en er is inmiddels serieus sprake van ‘virtue studies’.

Een ambitieus thema dus, en daarbij actueel. Moraalridderij is niet iets van het verleden – en wint op dit moment zelfs aan kracht, met oplaaiende debatten over goed en fout in heden en verleden. Kenmerkend voor de moderne discussies over deugden en niet deugden is het persoonlijke en individuele karakter ervan. Wie nu deugd als zoekterm gebruikt, stuit op ‘word clouds’ op het internet waarin hoogst individuele eigenschappen als zelfvertrouwen, zelfrespect, zelfstandigheid en zelfmanagement domineren. Voeg daarbij dat goed doen in hoge mate een openbare activiteit is geworden: steun betuigen, opvattingen onderschrijven en zelfs geld geven zijn zaken die via sociale media breed worden uitgemeten, met als voorstelbaar bijeffect een stevige mate van ergernis, waardoor ‘Gutmensch’ tot scheldwoord kon uitgroeien.

Het belang van begrippen als deugd en ondeugd mag dus voor alle tijden enorm zijn, dat neemt niet weg dat de invulling en waardering van deugdbegrippen wel grote veranderingen heeft ondergaan. Het is goed te bedenken dat het systematisch nadenken in eerste in-

stantie tot doel had te komen tot een ideale, stabiele staat. Het zijn Plato en Aristoteles die voor hun staatsleer een viertal hoofddeugden onderscheiden, de *prudencia* (voorzichtigheid, wijsheid), *iustitia* (rechtvaardigheid), *temperantia* (matigheid, zelfbeheersing) en *fortitudo* (kracht, moed, standvastigheid) die, mits in de juiste mate voorhanden bij de leiders van de staat, de pijlers vormen onder een sterk staatsbestel. Maar uiteraard golden de deugden ook voor het persoonlijke leven, zo valt het fatsoen waar Cicero de lezers van zijn *De Officiis* toe probeert te brengen ook te ontleden als de juiste balans tussen de vier kardinale deugden.

In de vroegmoderne tijd werkte de klassieke deugdenleer sterk door, verrijkt en complexer geworden onder invloed van het christendom. Kerkvader Augustinus had de drie christelijke deugden *fides* (geloof), *spes* (hoop) en *caritas* (liefde, naastenliefde) toegevoegd aan de hoofddeugden; tegelijkertijd ontwikkelde men een spiegelbeeldige lijst van zeven hoofdzonden. De middeleeuwse mens bouwde een imposant systeem van deugden dat zijn hoogtepunt vond in het tweede deel van het tweede boek van Thomas Aquinas' *Summa theologica*, waarin hij de individuele deugden en ondeugden behandelt. De vroegmoderne tijd begon dus met een hoogontwikkeld moreel systeem, een kader waarin men de wereld probeerde te begrijpen en waarmee men sturing probeerde te geven aan de samenleving, en dat gold op alle terreinen, van macrosystemen als de staat tot en met de intiemste persoonlijke gedachten. Tegelijkertijd zorgde de enorme dynamiek van deze periode, met een groter wordende wereld, een gebroken kerk en een verscheurd Europa, dat het systeem ook constant beproefd werd en uitgedaagd.

Wat betreft de grote verbanden: het klassieke idee was dat de staat gedragen wordt door de deugden van zijn leiders. Om de leiders op het goede pad te houden waren er vorstenspiegels. De Bourgondische heersers gebruikten theatrale vormen om de deugden waarvoor zij stonden te etaleren. Hun ideaal was een sterke staat als hechte eenheid, maar voor zover die er al ooit kwam – de krachtige beeldtaal van de *Leo Belgicus* van de onder Karel V verenigde gewesten is eerder wensdroom dan werkelijkheid – werd zij ruw uiteengeslagen door de Opstand. Eén van de talloze manieren om naar de Nederlandse Opstand te kijken, is door het perspectief van de deugden en ondeugden zoals die worden opgevoerd in de propaganda over en weer. Tirannie, bedrog en gewelddadigheid tegenover onbetrouwbaarheid, opstandigheid en onschuld; gehoorzaamheid en lijdzaamheid tegenover zorg en moed. De Opstand leidde tot wanorde, maar daar werden door de Opstandelingen andere vormen van orde tegenover gesteld, gebaseerd op andere deugden, hetzij profaan in de vorm van de Bataafse mythe met zijn ideaal van trouw, gelijkheid en vrijheid, dan wel een nieuwe – maar tegelijkertijd oude want op de christelijke fundamenten gebouwde – orde van de gezuiverde kerk.

Meer concreet werden stadhuizen en raadzalen gedecoreerd met voorbeelden van hoe het moest én hoe het niet moest, ter aanmoediging en afschrikking van de bestuurders. De vier klassieke deugden domineren meer dan levensgroot het decoratieprogramma van het Amsterdamse stadhuis. Maar de oude ideeën over wat goed was werden ook uitgedaagd. Machiavelli durfde te betogen dat juist de ondeugden van sterke leiders cruciaal kunnen zijn

voor hun succes. Zijn ideaal was dan ook geen harmonie maar een gezonde strijd. Nu had de jonge Republiek daar geen gebrek aan: men hoeft maar te denken aan de woelingen tijdens het Bestand. Ook in die strijd botsten deugden als gehoorzaamheid, godsvrucht, geldingsdrang, kracht, gematigdheid, leiderschap, vrijheidsdrang en verdraagzaamheid. Die bepaalden dan ook de strijd, in de straattaal van het pamflet zo goed als in een hoog-literaire tekst als Hoofts *Baeto* – feitelijk een subtiële vorstenspiegel waarin Maurits wordt opgeroepen tot gematigdheid en voorzichtigheid.

Op kleinere schaal, in de wereld van de concrete sociale verbanden van steden en dorpen, in gezinnen en gemeenschappen waren deugden en ondeugden misschien nog wel bepalender. Hier geen – al dan niet literaire – vorstenspiegels, maar alledaagse opvoeding en onderwijs. In de wereld van de gewone burger was de deugdenspiegel al sinds de late vijftiende eeuw populair, en daar kwamen in de vroegmoderne tijd steeds meer instruerende teksten bij, humanistische traktaten van Erasmus, maar ook schoolboeken en religieuze en educatieve werkjes voor elke denominatie. En de opvoeding in eer en deugd hield nooit op, want ook na de schooltijd bleef men keer op keer gewezen worden op wat goed was en wat niet: van de kansel, in boeken. Maar ook andere vormen van kunst speelden een belangrijke rol bij het verspreiden van deugden en het bekritisieren van ondeugden. De leukste deugd is ondeugd – zeker op het schildersdoek en op het toneel. Daarbij maakte men overigens een sterk onderscheid tussen typisch mannelijke en typisch vrouwelijke deugden. Alles bij elkaar een permanent offensief dat moest zorgen voor een deugdzaame bevolking, en voor wie daar niet aan voldeed was er een justitieel apparaat. En dan was er ook nog de kerk met het handhaven van een strenge kerkelijke tucht.

En zelfs wanneer we het nog kleiner maken en kijken naar de persoonlijke deugden, dan vormen de vroegmoderne Nederlanden een fascinerende microkosmos. Deugden en ondeugden zijn dan niet langer zichtbaar, maar wel aanwezig en krachtig. Vanaf de zestiende eeuw kwam er een stroming van weldenkers in beweging met een zeer individualistische benadering van de problematiek. Voor denkers als Dirck Coornhert en Hendrik Spiegel waren de uiterlijke kanten van de deugd – de orde, het fatsoen – nauwelijks van belang. Waar het hen om ging, was de zelfverwerkelijking, het goede leven als resultaat van een vrijwillig spiritueel zelfonderzoek. ‘Deugt verheugt’ luidde niet voor niets de zinspreuk van Spiegel. De wijzende vingers uit het calvinistische kamp waren hem en anderen een doorn in het oog. Toch zou het niet juist zijn de verinnerlijking van deugdzoekers als Coornhert en Spiegel alleen maar te willen afzetten tegen de kerkelijke tucht, want ook in de kerken, katholiek en protestant, waren er verschuivingen gaande en raakte de theocratie, de opgelegde goddelijke samenleving langzaam wat op de achtergrond. De nadruk kwam meer te liggen op de eigen kring en de eigen persoon, op zelfonderzoek en de gewetensfunctie. Ook daar won in de loop van de zeventiende eeuw de zelfkennis het van de morele scherpslijperij.

In de ogen van de congrescommissie, kortom, een meer dan mooi en rijk terrein om aandacht aan te besteden, waarbij zowel grote als kleinere aspecten van deugd en ondeugd aan

bod konden komen. Die overvloed aan thema's weerspiegelt zich ook in het voorliggende themadossier met aandacht voor (weer)wraak op de planken en dronkenschap op doek, onkreukbare emblemataboeken, en een weelde aan devotionele bloemen. Wij wensen u veel leesplezier.

Bio • Johan Koppenol (1965) is hoogleraar oudere Nederlandse letterkunde aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij publiceerde onder meer over Leiden, rederijkers en poëtica, en verzorgde met Ton van Strien en Natascha Veldhorst de uitgave van de gedichten van P.C. Hooft. Momenteel werkt hij aan een biografie van Jacob Cats. Sinds 2018 is hij voorzitter van de werkgroep De Zeventiende Eeuw. j.m.koppenol@vu.nl

‘Entre pieté et frivolité’

Wereldlijke inspiratiebronnen voor geestelijke liedboeken ten tijde van de katholieke reformatie

TINE DE KONINCK

Ondanks de ‘ondeugdelijke’ teksten van profane liederen gebruikten zeventiende-eeuwse katholieke auteurs de melodieën op grote schaal in hun ‘deugdelijke’ zangbundels. Dit artikel onderzoekt het spanningsveld tussen de wereldlijke en geestelijke liedcultuur ten tijde van de katholieke reformatie.

Inleiding

In 1644 gaf Marie De Man, de weduwe van de Antwerpse drukker Jan Cnobbaert, het liedboek *'t Ronde jaer* van Christiaan Vermeulen uit. De liedbundel bevat 114 ‘geestelijcke lofsangen, ghemaect op elcken sonnendagh van 't geheele ront-loopende jaer’. Vermeulen was sinds 1639 actief als katholieke pastoor in Stompwijk in Zuid-Holland.¹ *'t Ronde jaer* was dus net als bijvoorbeeld *Den gheestelijcken nachtegael* (1634) van de in Rotterdam wonende Vlaming Peter Maillart, *Het paradys der geestelijcke ende kerckelijcke lofsangen* (1621) van de Vreeswijkse pastoor Salomon Theodotus, *Extractum catholicum* (1631) en *Gulde-jaers feest-dagen* (1635) van Joannes Stalpart van der Wiele een contrareformatorisch liedboek, bestemd voor de Hollandse Zending.² In de voorrede geeft Christiaan Vermeulen aan dat hij zijn bundel samenstelde als reactie op die van Stalpart van der Wiele:

[...] dewijle de Voysen [= de wijzen uit de bundels van Stalpart van der Wiele] naeuwelijcx van thien een, de gemeene man bekend, ende 't ander voor niemant anders, als voor ervaren Musicijns dienstich en zijn; soo ist, dat menichfuldicheyt van Christene Catolijcke niet op en houden te klagen, ende bedroeft te blijven, dat sy om haer onwetentheys wille voorschreven, de vruchten van dese, naer will' en wensch niet plucken en kunnen. Dese klaegredenen hebben my beweegt om 't Geestelijck voordeel van den ghemeynen Man, namentlijck, van de Godtvreesende Landt-luyden, de penne op papier te

¹ G. Huybens, *Thesaurus canticorum Flandrensium. Het gedrukte Nederlandse liedboek in Vlaanderen (1508-1800)*, Leuven 2004, 213.

² P. Maillart, *Den gheestelijcken nachtegael*, Antwerpen 1634; S. Theodotus, *Het paradys der geestelijcke ende kerckelijcke lofsangen*, 's-Hertogenbosch 1621; J. Stalpart van der Wiele, *Extractum catholicum*, Leuven 1631 en J. Stalpart van der Wiele, *Gulde-jaers feest-dagen*, Antwerpen 1635.

stellen, ende dese Ghesanghen soo uyt te Drucken, ende haer sulcke Stemmen te accommoderen, die Jan, en alle Man bekendt zijn [...].³

Het liedboek van Vermeulen is eigenlijk een grondige herwerking van Stalparts *Gulden-jaers feest-dagen*.⁴ Het bevat dus liederen die gedicht zijn op alom bekende melodieën om tegemoet te komen aan de klachten van de ‘gewone’ mensen, die de liederen van Stalpart van der Wiele niet konden meezingen omdat ze de melodieën niet kenden. Zoals later in dit artikel zal blijken, had Stalpart inderdaad een exquisite smaak en voorkeur voor het contemporaine Franse en Italiaanse wereldlijke liedrepertoire en putte hij uit een liederenschat die niet algemeen bekend was bij de gewone man.

Zowel het liedboek van Vermeulen als dat van Stalpart van der Wiele zijn voorbeelden van katholieke contrafactabundels. Ze bevatten geestelijke liederen, gedicht op bestaande melodieën. De dichters ervan waren meestal priesters of reguliere geestelijken, die religieuze liederen schreven om de bevolking het katholieke geloof te laten uitzingen ten tijde van de katholieke reformatie. Omdat herkenbaarheid en meezingbaarheid belangrijke voorwaarden waren en de katholieke dichters meestal geen componeer kwaliteiten hadden, haatterden ze bijna allemaal het principe van contrafactuur.⁵ Nieuwe liedteksten op bestaande melodieën dus, en vaak uit het wereldlijke liedrepertoire om tegemoet te komen aan de muzikale voorkennis en smaak van het publiek.

Grijp noemt deze transfer van het wereldlijke naar het geestelijke niveau ‘substitutie’, een paradoxaal fenomeen dat de geestelijke liedcultuur van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd kenmerkt.⁶ Zo werd bijvoorbeeld Hadewijch voor haar *Strofische Gedichten* beïnvloed door de trouvèreliryk.⁷ In de zestiende eeuw deden parodiemissen volop hun intrede, missen waarin verschillende zangpartijen gebaseerd waren op bestaande melodieën, niet zelden van wereldlijke aard.⁸ Ook de gereformeerden grasduinden voor hun psalmberijmingen in de volkstaal meer dan eens in het wereldlijke liedrepertoire op zoek naar gepas-

3 C. Vermeulen, *'t Ronde jaer of den schat der geestelijcke lofsangen*, Antwerpen 1644, fol. A3r.

4 K. Porteman en M. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*, Amsterdam 2008, 478.

5 Er zijn katholieke liedboeken bekend waarin de liederen voorzien werden van nieuw gecomponeerde melodieën, maar deze vormen een kleine minderheid. Een bekend voorbeeld hiervan is de Zuid-Nederlandse dichter Lucas van Mechelen die een beroep deed op de jonge componist Tiburtius van Brussel om tweestemmige melodieën te componeren voor zijn eerste deel van *Den boeck der gheestelijcke sanghen*, namelijk *Den blijden requiem* (Antwerpen: Hendrik Aertssens, 1631). Diezelfde Tiburtius van Brussel componeerde ook nieuwe melodieën voor *De gheestelijcke tortelduyve* (Antwerpen: wed. Petrus Phalesius, 1648) van de kapucijn Gabriël van Antwerpen. Ook Philippus Jennyn zorgde voor nieuwe tweestemmige melodieën voor zijn *Gheestelycken waeckenden staf* (Brugge: Lucas vanden Kerchove, 1651). Huybens, *Thesaurus canticorum Flandrensium*, 7, 99, 117.

6 L.P. Grijp, *Het Nederlandse lied in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1991, 25.

7 F. Willaert, *De poëtica van Hadewijch in de Strofische Gedichten*, Utrecht 1984, 242.

8 V.M. Franke, ‘Borrowing procedures in late 16th-century imitation masses and their implications for our view of “parody” or “imitatio”’, in: *Studien zur Musikwissenschaft* 46 (1998), 7-33.